

VAIDA ASAKAVIČIŪTĖ

Vilniaus Gedimino technikos universitetas, Lietuva
Vilnius Gediminas Technical University, Lithuania

APIE FILOSOFINES DAILĖS TERAPIJOS IŠTAKAS IR TAIKYMO GALIMYBES

The Philosophical Origin of Art Therapy and its Practical Application

SUMMARY

The article reviews the philosophical and psychological origins of Art Therapy and its practical application possibilities. A special focus is given to the influence of the views based on philosophical and psychological ideas of art therapy functions, methods and practical significance. The article aims to highlight the positive benefits of the adoption of art therapy techniques and their effects on health of a human soul and body as well as a self-cognition. The focus is on a creative process, which is considered to be one of the most important elements of art therapy. The advantages of art therapy, such as a self-expression through colours, the personality in self-creation, the education of the personal creativeness and spirituality, are concisely presented in the paper.

SANTRAUKA

Straipsnyje apžvelgiamos dailės terapijos filosofinės ir psichologinės ištakos, pagrindinės nuostatos ir jų taikymo praktinės galimybės. Nagrinėjamos dailės terapijos pamatinių teorinių nuostatų sąsajos su neklasikine, gyvenimo filosofija ir įvairiomis psichopatologinėmis bei psichoanalitinėmis koncepcijomis. Ypatingas dėmesys skiriamas dėl filosofijos ir psichologijos idėjų įtakos susiformavusių požiūrių į dailės terapijos funkcijas, metodus ir praktinę reikšmę analizei. Straipsnyje siekiama išryškinti dailės terapijos metodų pritaikymo naudą ir poveikį žmogaus vidinei būsenai, jo fizinei ir dvasinei sveikatai bei savęs pažinimui. Analizuojant dabartinės dailės terapijos ypatumus, susitelkiama į meninės kūrybos procesą, kuris traktuojamas kaip vienas svarbiausių dailės terapijos dėmenų.

Dabartinis intensyvus gyvenimas materialistinėje ir vartotojiškoje visuomenėje yra neatsiejamas nuo didelio tempo, stresų, nerimo ir baimių, o tai daro didelę įtaką žmogaus psichologinei, dvasinei ir fizinei sveikatai bei būsenai.

RAKTAŽODŽIAI: dailės terapija, menas, asmenybė, neklasikinė filosofija, gyvenimo filosofija, psichoanalizė.
KEY WORDS: art therapy, art, personality, non – classical philosophy, philosophy of life, psychoanalysis.

Žmonės dažnai linkę slopinti skausmingus išgyvenimus, neigiamas emocijas, dėl to kyla vidiniai asmenybės konfliktai, bendravimo problemos, prasideda psichologinės ligos, daugelis žmonių palūžta. Neretai tai paskatina žmones ieškoti naujų, efektyvių formų ir galimybių padėti sau ir artimiesiems. Menas, ypač vaizduojamoji dailė – tapyba ir skulptūra – yra viena iš veiksmingų priemonių, galinti išlaisvinti žmogų nuo kankinamų emocijų, suteikti ramybę ir sustiprinti subalansuotą vidinę būseną. Anot taktikos André Malraux pastabos, išsakytos jo garsiuose veikaluose *Meno psichologija* ir *Išivaizduojamo meno muziejus*, menas ir muziejuose sukaupti įvairių tautų menininkų sukurti tapybos ir skulptūros šedevrai dabartiniam intelektualiam žmogui sielą apvalančia poveikio jėga neretai atlieka tradicinę religijos funkciją.

Iš tiesų, susidūrus su įvairiomis egzistencinėmis krizėmis, meno įtaigos galia padeda žmonėms atitrūkti nuo slegiančių kasdienybės rūpesčių, išvelgti savo gyvenimo esmę ir pasinerti į visiškai kitą – aukštesnių dvasinių vertybių plotmę. Išsamesnis šios slėpiningos terapinės meno galios supratimas skatina spartų menais paremtų terapinių institucijų, draugijų, studijų, susivienijimų plėtrą įvairiose pasaulio šalyse. Ypač šioje srityje yra pažengusios Prancūzija, Didžioji Britanija ir JAV. Didesnių ir mažesnių dailės terapijos centrų, meno studijų jau galima rasti visoje Lietuvoje. Intensyvi menais paremtų terapinių institucijų plėtra ir sklaida įvairiose Europos šalyse kelia daugybę diskusijų ir sulaukia nuolat didėjančio įvairių humanistikos sričių tyrėjų susidomėjimo.

Lietuvoje meno terapijos teorija ir praktika pradėtos taikyti nuo 1990 m. Jų ištakos siejamos su psichologų, psichiatrų, meno pedagogų, dailininkų ir kitų specialistų susidomėjimu dailės terapija. Psichologai ir psichiatrai, ko gero, pirmieji atkreipė dėmesį į terapinius ir diagnostinius meninės išraiškos aspektus savo profesinėje veikloje.

Menų terapija nėra vienalytis ir statiškas reiškiny, ji turi besiplėtojančias pritaikymo galimybes, nuolat tobulėja jos metodai ir darbo priemonės. Ši terapija plačiai naudojama medicinos, švietimo ir socialinėse įstaigose, kur gauti teigiami rezultatai patvirtina jos veiksmingumą. „2011–2012 m. atliktas menų terapijų paslaugų Lietuvoje poreikio tyrimas pagrindžia ne tik menų terapijų paslaugų poreikį, bet ir būtinybę įteisinti ir reglamentuoti menų terapijų veiklą ir profesinius reikalavimus, menų terapijų paslaugas bei steigti universitetines programas šiems specialistams rengti.“¹

Lietuvoje nagrinėjama tematika yra parašyta daug straipsnių ir kitų darbų, kuriuos visus susisteminti ir apžvelgti būtų gana sunku. Dauguma šių leidinių apsiriboja daugiau metodinio pobūdžio problematika, dėmesys sutelkiamas į dailės terapijos taikymo galimybes pedagoginiame ir socialiniame kontekstuose. Tai Aldonos Dapkutės², Audronės Brazauskaitės³, Marijos Mendelės-Leliugienės⁴, Laimos Kriukelienės⁵, Rasos Kučinskienės⁶ bei kitų tyrinėtojų, psichologų ir meno terapeutų moksliniai straipsniai, rinktiniai metodiniai leidiniai, knygos. Verta paminėti į lietuvių kalbą išverstą vienos iš labiausiai patyrusių dailės terapeutų – britės Dalley Tess sudarytą

straipsnių rinkinį *Dailė kaip terapija*⁷, kuris skirtas įvairiems dailės terapijos aspektams, suteikia daug žinių visiems, besidomintiems dailės taikymu gydymo, reabilitacijos, integracijos tikslais.

Šio straipsnio tikslas – apžvelgti vienos iš menų terapijos krypčių – dailės terapijos filosofines ir psichologines ištakas, gyvenimo filosofijos poveikį bei taikymo galimybes; aptarti pagrindinius dailės terapijos aspektus, metodus, praktinę reikšmę, išryškinant jos teigiamą naudą ir poveikį žmogaus vidinei būsenai, savęs pažinimui; glaustai paanalizuoti tokias dailės terapijos teikiamas galimybes kaip saviraiška spalvomis, asmenybės savikūros, kūrybingumo ir dvasingumo ugdymas.

Plačiąja prasme menų terapija gali būti traktuojama kaip savęs pažinimo procesas, būdas pažvelgti į save, įvairios menų formos (dailė, šokis, muzika, lipdymas, poezija, fotografija ir kt.), naudojamos kaip priemonė komunikuoti, kaip būdas išsakyti užslopintus, sunkiai išsakomus jausmus, emocijas, problemas. Dailės terapija yra viena iš menų terapijos krypčių, ugdymo priemonė, kur tapyba taikoma kaip pirminis komunikacijos būdas.

Meno terapijos pradininku laikomas Andrianas Keithas Grahamas Hillas. Gydomąja ir terapine meno galia jis susidomėjo, kai susirgo tuberkulioze ir gydėsi sanatorijoje. Čia jis pradėjo piešti ir pastebėjo, kad ši veikla skatina geras emocijas ir gijimą. Vėliau šią patirtį jis pradėjo taikyti savo praktikoje su liginiais. Hillas pirmą kartą pavartojo ir išgarsino terminą „dailės terapija“. Jis parašė pirmąją meno terapijai skirtą

knygą *Menas prieš ligą (Art versus Illness: A Story of Art Therapy)*⁸, kuri pasirodė 1945 m. ir paskatino didelį susidomėjimą dailės gydomuoju poveikiu. Būtent Hillas kartu su Edwardu Adamsonu, Rita Simon ir Irene Champernowne vadinami dailės terapijos pradininkais⁹.

Nuo Platono laikų žodis *terapija* siejamas su vidaus ligų gydymu, vaistais, nechirurginiais būdais. Yra ir tokių ligoinių gydytojai, kuriuos Platonas vadino *terapeutais*. Etimologiškai terminas *terapija* kildinamas iš graikų kalbos (gr. *θεραπεία* – *therapeia*: patarnavimas liginiams) ir išreiškia tris skirtingas prasmes – rūpestis, globa, gydymas¹⁰. Taigi *terapijos* sąvoka apima supratimą apie teikiamą pagalbą sau arba kitam žmogui.

Apskritai siauresnė mus labiausiai dominanti dabartinės meno terapijos sritis – dailės terapija – yra sudėtingas ir nevienareikšmiškai vertinamas fenomenas, kuris apima įvairialypių idėjų ir terapinių praktikų kompleksinę visumą bei jungia skirtingus, dažnai net prieštaringus praktinius veiklos metodus ir medicininius vertinimus. Kita vertus, akivaizdu, kad dabartinė dailės terapija nėra vien siauras ir uždaras vien terapinės specializacijos dalykas, bet tarpdalykinė kompleksinė disciplina ir integrali sistema, kuri siejasi su įvairiomis humanistikos sritimis, filosofijos, estetikos, psichiatrijos, meno, psichologijos, pedagogikos, sociologijos ir menotyros interesų sferomis. Bendrąją prasme dailės terapiją sudaro trys savarankiškos kryptys: 1) *medicininė, arba psichoterapinė*, dailės terapijos kryptis, kuri pagrįsta psichoterapiniais santykiais, medicinos mokslu; 2) dailės terapija *socialinėje* srityje, kur orientuoja-

masi į klientų užimtumą ir dėmesys krei-
pamas į estetinius meninės produkcijos
aspektus; 3) *pedagoginė* dailės terapija,
akcentuojanti sveikąjį asmenybės poten-
cialą. Pagrindiniai jos tikslai – žmogaus
ugdymas ir socializacija. Visas šias kryp-
tis vienija tai, kad menine kūrybine vei-
kla siekiama gydomųjų, nukreipiamųjų
arba harmonizuojančių tikslų¹¹.

Vadinasi, dailės terapija gali būti
orientuota į įvairias sritis – į sąmonę,
į asmenybės ugdymą arba į konflikto
sprendimą, į tokias dorybes kaip tikėjimas,
viltis, meilė; taip pat gali būti hu-
manistinė dailės terapija, egzistenciškai
orientuota dailės terapija, nukreipta į
gilesnį egzistencinių problemų, tokių
kaip mirtis, kančia, meilė, laisvė, laimė,
gyvenimo prasmė, suvokimą, jų pergy-
venimą ir išreiškimą. Pažymėtina, jog
visi dailės terapeutai prioritetinėmis lai-
ko humanistines vertybes, pabrėžia žmo-
gaus orumą, nelygstamą asmenybės
vertingumą, skatina tobulėti, siekti žmo-
giškumo idealo, kurti save ir aplinkinį
pasaulį. Kaip taikliai pažymi Kučinskienė,
„dailė yra kultūros dalis ir socialinės
visuomenės, kurioje ji egzistuoja, bruožų
atspindys. Ji padeda žmogui pažinti pa-
radoksalią būties paslaptį, pažinti save,
savo sąmonę“¹².

Meno terapeutė Cathy Malchiodi, jau
ne vienerius metus dirbanti šioje srityje,
keldama klausimą, kas slypi apibrėžime
dailės terapija, rašo, kad tai yra vizualinio
meno ir kūrybinio proceso taikymas te-
rapiniais tikslais, siekiant pakelti, palaikyti
ir pagerinti įvairaus amžiaus indivi-
dų psichosocialinę, pažintinę, fizinę,
dvasinę sveikatą. Ši terapija yra pagrįsta
ilgalaikiais stebėjimais ir tyrinėjimais,
kad meninė kūryba yra sveikatą stipri-

nanti praktika, kuri turi teigiamą poveikį
žmogaus gyvenimo kokybei¹³.

Taigi, viena vertus, yra akivaizdu, kad
dailės terapijos sąvoką sudaro *dailės ir te-
rapijos* sąsaja. Tačiau daug dėmesio teori-
nėms meno terapijos problemoms skyręs
subtilus meno filosofas Kęstutis Šapoka
įžvalgiai pažymi, jog „ši jungtis tarsi sa-
ko, kad dailės terapijos specifika remiasi
dailės taikymu terapiniais arba gydomai-
siais tikslais. Šiuo atveju ši sąjunga yra
aiški ir natūrali, bet kartu paradoksali ir
prieštaringa. Taip yra todėl, kad neva sa-
vaime akivaizdžios dailės terapijos funk-
cijos iš tiesų nėra tokios akivaizdžios ir
apibrėžtos. Jos remiasi būtent dailės
praktikų transformacija į terapines“¹⁴. Jau
ne vienerius metus šioje srityje dirbantys
dailės terapeutai tvirtina, kad ne tik me-
dicininiai vaistai gali padėti žmogui
įveikti fizinius ir psichinius sutrikimus,
išgyventi patirtas psichologines traumas
ir krizes, bet ir intuityvi tapyba kaip ne-
medikamentinis streso įveikimo būdas,
padedantis susigrąžinti ramybę bei at-
skleidžiantis savigydai svarbias prigim-
tines kūrybines galias. „Bendrają prasme
terapinės kūrybinių procesų funkcijos
maždaug atitinka meno – autentiškumo,
kūrybiškumo, motyvacijos, unikalumo
suvokimo skatinimo ir kartu bendrystės
su kitų žmonių vertybėmis ugdymo
funkcijas apskritai.“¹⁵ Taigi galima teigti,
kad „meno savybės slepia gydomąją ga-
lią – meno jėgą. Tačiau, norint ją efekty-
viai panaudoti, būtina žinoti pagrindines
taikymo galimybes. Gydomo ir preven-
cijos požiūriu meno terapija yra mokslinis
metodas, kurio esmė – sukurti palan-
kius saviraiškos būdus, skatinant, stimu-
liuojant paciento kūrybines galimybes ir
sugebėjimus“¹⁶.

Čia tikslinga paminėti, kokių kultūrinių ir socialinių raidos tendencijų, estetikos ir meno teorijų veikiamas formavosi dailės terapijos reiškinys ir jos problemų laukas. Dėl ribotos straipsnio apimties viską apžvelgti yra sunku, tačiau glaustai kalbant apie dailės terapijos ištakas pirmiausia turime atsižvelgti į XIX a. suklestėjusį romantizmą, neklasikinę filosofiją, įvairias XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje išsiskleidusias psichologijos, psichiatrijos, psichoanalizės sroves, kurio lėmė meno ir meninės intuityvios raiškos aktualėjimą ir iškilimą Vakarų kultūroje. Dėl įtakingų gyvenimo filosofijos ir užgimstančio psichologijos mokslo atstovų Arthuro Schopenhauerio, Friedricho Nietzsche's, Henri Bergsono, Wilhelmo Dilthey'aus, Franzo Brentano, Jeano-Martino Charcot, Hippolite'o Bernheimo, Josefo Breuerio, Sigmundo Freudo ir kitų mąstytojų poveikio formavosi naujos nesąmoningumo sferos svarbą iškeliančios estetinės idėjos ir meninės intucijos kaip iracionalaus, spontaniško, kūrybinio prado iškėlimas ir jo potencialių galimybių sureikšminimas.

Visa neklasikinė ir gyvenimo filosofija pabrėžia, kad kūryba yra asmenybės giliausias siekinys ir tobuliausia forma. Menas Schopenhauerio, Nietzsche's, Bergsonso filosofijose tampa tuo, kas padeda žmogui išlaisvinti, atrasti save, įprasinti savo egzistenciją, pakelia jį į aukštesnes pažinimo platumas. Menas daro mus įžvalgius ir stiprius, tai tarsi priešnuodis prieš egzistencines žaizdas, mus supančio pasaulio spaudimą, baimes, kančias, pavojus, kurie nuolat išky-la gyvenime. Nietzsche's suvokimu, „menas mums duotas dėl to, kad nenu-mirtume nuo tiesos. Niekas taip arti ne-

prisiartina prie tiesos kaip grožis ir menas – jie „padaro“ tiesą prieinamą ir emociškai pakeliamą“¹⁷.

Anot taiklios Andrijausko pastabos, biologizuodamas tradicinę meno filosofiją, Nietzsche tarsi paverčia ją savotiška „taikomąją fiziologija“, nes menas pradedamas vertinti poveikio asmenybei aspektu, jo paskirtis yra plėtoti kūrybines žmogaus jėgas, suteikti galios kovojant su kultūros masiškumu, siekiant įtvirtinti naują vertybių sistemą bei naujo tipo žmogų¹⁸. Panašias idėjas atrandame ir egzistencializmo pradininko Kierkegaard'o filosofijoje, kurioje meninė kūryba suvokiama kaip egzistencinė savęs pažinimo forma, neatsiejama nuo kančios, tragiškų išgyvenimų ir emocijų transformacijos į tam tikras vizualias, metaforiškas menines formas. O voliuntarizmo pradininkas gyvenimo filosofijos tradicijoje Schopenhaueris, iškėlęs iracionalių biologinių motyvų svarbą kūrybinėje veikloje, mene išžvelgė aukščiausią žmogaus būties įsikūnijimą, galingą jėgą, išaukštinančią visa, kas žmogiška, nulemiančią žmogaus būties prasmę ir jo pažinimo galimybes. Dėl meninės kūrybos poveikio žmoguje gimsta galimybės matyti daugiau, negu duota, ir girdėti bei jausti daugiau, negu gali būti pasakoma.

Pažymėtina, kad būtent minėtos iracionalumą ir sąmonės svarbą aukštinančios Schopenhauerio idėjos buvo didelis indėlis į meninės raiškos ir įvairių psichoanalitinių bei psichopatologinių koncepcijų sklaidą Vakarų kultūroje ir humanistikoje. Tai savo ruožtu ir atspindi ne tik pesimistiniame tragiškame žmogaus egzistencijos problemų traktavime, bet ir ieškančių išėities iš gilėjan-

čios žmogaus būties krizės Vakaruose užgimstančiose įvairiose dailės terapijos praktikose. Pastarosios neretai formavosi vis didesnius mąstus įgaunančiose psichiatrinėse klinikose. Būtent šios klinikos ir tapo ta eksperimentine baze, kurioje savo tyrinėjimus atliko Charcot, Bernheimas, Breueris, Freudas, o vėliau ir du kiti įtakingiausi psichoanalizės atstovai – Carlos Gustavas Jungas ir Jacques Lacanas. Iš šios versmės išsirutuliojusios įvairios psichoterapijos ir dailės terapijos praktikos Vakarų šalyse jau turi tvirtas tradicijas ir laimėjimus. Visa tai atskleidžia, kad pirmiausia filosofinio mąstymo gelmėse ir besiformuojančioje psichologijoje užgimusios idėjos darė įtaką psichoterapijai, o vėliau iš jos ir išsirutuliojo dailės terapijos reiškinys.

Keliant klausimą apie dailės terapijos poveikį ir praktines taikymo galimybes, pabrėžtina, kad Lietuvoje pastaraisiais dešimtmečiais taip pat sparčiai plinta skirtingos dailės terapijos praktikos. Taikomi įvairūs, dažnai net vieni kitiems prieštaraujantys dailės terapijos metodai. Kučinskienės teigimu, dailės terapija gali būti svarbi fizinei, psichinei ir dvasinei

sveikatai palaikyti bei atkurti. Tad ji gali būti plačiai taikoma įvairiose edukacinėse programose, sveikatos priežiūros ir socialinių paslaugų srityse: asmenybės ugdymui, terapijai, reabilitacijai ir abiliacijai. Lietuvoje „galime išskirti būdingą tendenciją – plačiausiai dailės terapija taikoma ugdomojoje arba pedagoginėje, socialinėje dailės terapijos srityje“¹⁹. Šiame kontekste tyrinėjimai atskleidžia, kad Lietuvoje besiplėtojanti dailės terapija jau yra gana sėkmingai integruota pedagoginiame ugdymo ir socialiniame kontekste ir kaip pagalbinė priemonė – psichoterapiniame procese. Vis dėlto tenka pažymėti, kad Lietuvoje dominuoja dailės terapijos praktikos ir metodikos, tai liudija publikuoti leidiniai ir plačiai paplitę įvairūs centrai, susibūrimai, kuriuose taikomi dailės terapijos metodai, vedami seminarai ir praktiniai užsiėmimai. Anot Šapokos, Lietuvoje dailės terapija suvokiama gana daugiareikšmiškai, dar trūksta gilesnio ir kontekstualesnio dailės terapijos diskurso, ypač diagnostinių dailės terapijos praktikų pagrindimo, pastebimas metodinių prielaidų ir teiginių neapibrėžtumas.

Literatūra ir nuorodos

- ¹ Audronė Brazauskaitė, Rūta Lukošaitytė, Lietuvos dailės terapija Europos kontekste. *Meno terapija: realijos ir perspektyvos*. Tarptautinės mokslinės konferencijos medžiaga. Šiauliai: VšĮ Šiaulių universiteto leidykla, 2013, p. 22.
- ² Žr. Aldona Dapkutė, *Kalba be žodžių*. Vilnius: Rafaelis, 2003.
- ³ Žr. Audronė Brazauskaitė, *Vaikų dailės terapinis aspektas*. Vilnius: Gimtasis žodis, 2004.
- ⁴ Žr. Marija Mendelė-Leliuginė, *Socialiai atsakingos asmenybės ugdymo modelis*. Metodinis leidinys. Vilnius: Justitia, 2012.
- ⁵ Žr. Laima Kriukelienė, *Dailės terapija: mokomoji knyga*. Kaunas: Vitae Litera, 2009.
- ⁶ Žr. Rasa Kučinskienė, *Dailės terapija: seminarų užrašai*. Vilnius: Kronta, 2006.
- ⁷ Žr. *Dailė kaip terapija: dailės taikymo gydymui įvadas*. Sud. Tessa Dalley. Iš anglų k. vertė Vilija Poviliūnienė, Viljama Sudikienė. Vilnius: UAB „Apostrofa“, 2004.
- ⁸ Žr. Andrian Keith Graham Hill, *Art versus Illness: A story of Art therapy*. London: G. Allen & Unwin, 1945.
- ⁹ Pgl. Waller Diane, *Art Therapy in United Kingdom; some Theoretical and Contextual Consideration*. *International Journal of Art Therapy*. London: British Association of Art Therapists, No. 2, 1998, p. 12.

- ¹⁰ *Meno terapija: realijos ir perspektyvos*. Tarptautinės mokslinės konferencijos medžiaga. Šiauliai: VšĮ Šiaulių universiteto leidykla, 2013, p. 5.
- ¹¹ Rasa Kučinskienė, Dvasingumo aspektas dailės terapijų metu. *Meno terapija: realijos ir perspektyvos*. Tarptautinės mokslinės konferencijos medžiaga. Šiauliai: VšĮ Šiaulių universiteto leidykla. 2013, p. 48.
- ¹² Rasa Kučinskienė, *Dailės terapija: seminarų užrašai*. Vilnius: Kronta, 2006. p. 11.
- ¹³ Cathy Malchiodi. *Defining Art Therapy in the 21st Century (2013)*, prieiga per internetą: <https://www.psychologytoday.com>
- ¹⁴ Kęstutis Šapoka. Dailės ir terapijos santykis terapiniame kontekste (2009). *Elektroniniai mokslo sklaidos vartai*, prieiga per internetą: <https://www.ateitis.net/lt/temos/163/>
- ¹⁵ Kęstutis Šapoka. Dailės ir terapijos santykis terapiniame kontekste (2009). *Elektroniniai mokslo sklaidos vartai*, prieiga per internetą: <https://www.ateitis.net/lt/temos/163/>
- ¹⁶ Rūta Marija Purvinaitė, Rugilė Bružaitė, Meno terapijos įtaka gyvenimo kokybei sergant psichikos liga. *Socialinis ugdymas* 7(18), 2009, p. 54.
- ¹⁷ Pgl. Ницше и современная западная мысль. Сб. Статей, под ред. В. Каплуна. Москва: СПб. Европейский Университет в Санкт-Петербурге: Летний сад, 2003. с. 140.
- ¹⁸ Antanas Andrijauskas, Nietzsche's gyvenimo filosofijos principai. *Neklasikinės ir postmodernistinės filosofijos metamorfozės*. Vilnius: Meno rinkos agentūra, 2010, p. 241.
- ¹⁹ Audronė Brazauskaitė, Aldona Dapkutė, Dailės terapija Lietuvoje. *Dailė kaip terapija: dailės taikymo gydymui įvadas*. Vilnius: UAB „Apostrofa“, 2004, p. 241.

B. d.